

Ornamentimizin semiotik açılışı və fərqləndirici xüsusiyyətləri

Fəridə Quliyeva

Sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu
E-mail: feridequliyeva.66@mail.ru

Annotasiya. Qədim dünya dövründən orta əsrlərin başlanğıcına qədər tarixən Azərbaycan adı ilə məlum olan ərazidə bu ölkəyə xas naxış elementləri və ornament bir sıra faktorların (coğrafi, etnoloji, sosial-psixoloji, siyasi-ideoloji, dini...) təsiri altında tədricən məna və forma etibarlı ilə konkretləşməyə başlayaraq “qay-nayıb-qarışma” ilə səciyyələnən təşəkkül dövrünü keçmişdir.

Yaranmasında mürəkkəb tarixi yol keçmiş milli ornamental quruluşlarda tərkib hissələri bir-biri ilə vəhdətə gətirən uzlaşdırıcı qanun, prinsip və ideallar tədqiqatlarda analitik prizmadan keçirilməlidir. İndiyədək aparılmış belə təhlillərdən məlum olur ki, *estetik zövq* fonunda ustalıqla təqdim edilən (ümumi quruluşun tərkibində) sistemləşdirilmiş simvolların məcmusu tamaşaçı qarşısında konkret məzmunlu semantik mənzərə yaradır.

Açar sözlər: ornament, semantika, semiotika, milli, ənənəvi.

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 28.02.2025; qəbul edilib – 17.03.2025

Distinctive characteristics of traditionally Azerbaijani ornament and its semiotic disclosure

Farida Guliyeva

Doctor of Philosophy in Art Studies
Institute of Architecture and Art of ANAS
E-mail: feridequliyeva.66@mail.ru

Abstract. From the times of the Ancient World until the beginning of the Middle Ages, the elements of pattern and ornament characteristic of this country in the territory historically known as Azerbaijan, under the influence of a number of factors (geographical, ethnological, socio-psychological, political-ideological, religious...) went through a period of formation characterized by “fusion and mixing”, beginning to be concretized in meaning and form.

The coordinating law, as well as the principles and ideals that unite the components in national ornamental structures that have gone through a complex historical path in their creation, must be passed through the analytical prism of research.

From the analysis carried out to date, it is known that a set of systematized symbols, skillfully presented (as part of the overall structure) against the background of aesthetic taste, creates before the viewer a semantic picture with specific content.

Keywords: ornament, semantics, semiotics, national, traditional.

Article history: received – 28.02.2025; accepted – 17.03.2025

Giriş / Introduction

Bəşərin çoxminillik tarixinin axarında özünə dünya xalqları, xüsusən də Qərbi və Mərkəzi Asiya ornamental təsvirləri sırasında maraqlı yer tuta bilmiş, zamanımıza gəlib çatmış Azərbaycan ornamentləri məhəlli və milli çərçivədə orijinallıq qazanaraq artıq mədəni-etnik mənsubiyyət identifikatoru rolunu oynaya bilən əlavə amilə çevrilmişdir.

O, qədimdən bəri inkişaf etməyə başlamış, ilk baxışdan heç də gözə çarpmayan, lakin çox sabit və qarşısıalınmaz, tədrici bir hərəkət prosesinin gedişində daima dəyişərək təkmilləşmiş, zahiri sadəliyini itirməyərək mənaca mürəkkəbləşmiş, estetik baxımdan gözəlləşmişdir.

Əsas hissə / Main Part

Azərbaycan milli ornamentləri quruluşca sadə, lakin mənaca dərin simvollarla zəngindir. Ənənəvi ornamentlərin təşəkkülündə iştirak edən əsas simvolların istiqaməti səma cisimləri, yer üzündəki müxtəlifliklər və nəhayət fərqli siniflərə bölünən canlılardır.

Azərbaycan ənənəvi ornamentləri daxilində simvolları və köməkçi elementləri qarşılıqlı surətdə əlaqələndirən səciyyəvi struktur növü əksəriyyət etibarını ilə *simmetrik həndəsi fiqurlar* (şəkl.1). Hərçənd ki, müəyyən məzmunlu özəl ifadələr üçün tərkib komponentlərin ornamentin daxilində yerləşdirilməsində *asimmetrik* (hətta *stoxastik*) sxemlər də işlənir (şəkl.2) [3, s.291]. Burada qeyd etmək lazımdır ki, bu iki bir-birisinə zidd olan vəziyyətlərin arasında daha bir orta mövqeli həndəsi quruluş da var: *disimmetriya* (bu kamil simmetriyadan yayınan, lakin qabarıq asimmetriya ilə müqayisədə daha simmetrik görünən quruluşdur) (şəkl.3). [7; 9]

Azərbaycan milli mentaliteti və məhəlli psixologiyası, ənənəvi dünyagörüşü və xalqımız üçün səciyyəvi olan məntiq – ornamentlərdə öz təzahürünü xeyrin şər üzərindəki qələbəsində tapır.

Yaranmasında mürəkkəb tarixi yol keçmiş milli ornamental quruluşlarda tərkib hissələri bir-biri ilə vəhdətə gətirən uzlaşdırıcı qanun, prinsip və ideallar tədqiqatlarımızda analitik prizmadan keçirilməkdədir. İndiyədək aparılmış belə təhlillərdən məlum olur ki, *estetik zövq* fonunda ustalıqla təqdim edilən (ümumi quruluşun tərkibində) sistemləşdirilmiş simvolların məcmusu tamaşaçı qarşısında konkret məzmunlu semantik mənzərə yaradır.

Milli ornamentimizə nəzər saldıqca bəzi semiotik qanunauyğunluqları müşahidə edə bil-

rik: məsələn, xalçalarımızdakı qızılqülləri cənnət əlaməti və sevgi rəmzi kimi görə bilərik. Diqqət çəkən məqamlardan biri də rombvarı naxış və ortasında yer alan dörd ünsür təsviridir. Bu süjetli motivdəki dörd rəqəmi dünyanın dörd üfqi cəhətinin simvolu kimi anlaşılar, bəzi mənbələrə görə dördlük – təbiətin dörd ünsürünü (havayı, suyu, torpağı və odu) simvolizə edir. Səkkizguşəli ulduz – çox güman ki, cənnətin 8 qapısına işarədir. Günəş şüaları yerə təxminən səkkiz dəqiqəyə gəlib çatır və bu baxımdan səkkiz rəqəmi kosmik tarazlığı da ifadə etməkdədir.

Müxtəlif formalı üçbucaq, qarmaq, həyat ağacı, heyvan motivləri (quş, bülbül, tovuzquşu, əjdaha, qoç, dəvə), buta təsvirləri ornamental təsvirlərimizə xasdır:

– Üçbucaq bütün həndəsi fiqurların arasında ən mükəmməlidir, tək və cüt ədədlərdən sonra bilavasitə çoxluğu və ardınca da sonsuzluğu simvollaşdırır. Bundan başqa, üçbucaq möhkəmlik, dayanıqlıq, dəyişməzlik kimi keyfiyyətləri özündə tərənnüm edir. Digər nəzəriyyəyə görə Yaradan Tanrı, insan və kainat üçlüyü bir üçbucağın küncələri kimi möhkəm əlaqəyə malikdir. Zirvə nöqtəsi yuxarı baxan üçbucaq göyün, aşağı baxan üçbucaq isə yerin simvolu sayılır. Onların iç-içə keçməsi isə səmavi möcüzələrin yer üzündə inikas tapmasının ifadəsidir; [5]

– Qarmaq təsviri tək şəkildə tilsim mənasında istifadə edilir, digər simvollarla birlikdə isə daha geniş mənə əldə edir: buynuzlarla birlikdə cəsarət, mərdlik, güc rəmzinə bildirir. Qarmaq ornamentləri çoxmənalı şəkildə təfsir edilə bilər: həndəsi formalı - düzbucaqlı, romb, üçbucaq və s. kimi ornamental elementlərlə bağlıdır; [2]

– “Həyat ağacı” təsviri xalçalarda müşahidə edilən simvollarından biridir. Ağac və bitki mənzərəli rəmzlər mədəniyyətimizin mühüm anlayışlarıdır. Dədə Qorqud dastanında rast gəldiyimiz “Qaba ağac” ifadəsi şübhəsiz ki, oğuz-qıpçaq xalqlarının əsərinə olan “Həyat ağacı” ilə bağlıdır. Qaba ağacın kökləri sanki yeraltı dünyadan və keçmişdən, budaqları isə səmədan və gələcəkdən xəbər verir;

– Heyvan motivlərinin müxtəlif semantik mənalara var. Məsələn, Avesta təsvirlərinə görə, buğa məhsuldarlıq ilahəsinin rəmzi idi, aslanın taybuynuz ilə çarpışması isə işığın və qaranlığın, yaşam və ölümün, Ahura Mazda və Anqra Manyunun mübarizəsini nəzərdə tuturdu. Heyvanat süjetlərinin simvolik mənalara ənənəvi olaraq İslam epoxasında da qorunub saxlanırdı. Təbriz məktəbi xalçalarında heyvanat mövzusu daha populyardır ki, bu da ilk olaraq onun Azərbaycan incəsənəti üçün ənənəvililiyi və dilinin universallığı – hər kəsə aydın olması ilə izah edilir; [2]

– Azərbaycan ornament sənətinin çox yayılmış bəzək elementlərindən biri də sirlərlə dolu ecəzkar butadır. Dini əsərlərə görə Uca Yaradan özünə elçi seçdiyi Hz.Musa Kəlimullahla danışarkən buta adlanan kol bitkisini alovlandıraraq Öz Nidasını bu bitkinin tumurcuqlarının saçdıqları şölə ilə həmahəng səsləndirmişdi – bugün bizimlə doğmalaşmış bu qocaman zərif ornamentimiz həmin titrək atəş dillərinin formasını eynən təkrarlayır. Lakin onun hələ Zərdüştülük inancı dövründən qalması da istisna edilmir. Həm çiçək ləçəyinə, həm sərv ağacının yaşıl çətirinə, həm atəş dilinə, həm ana bətnindəki canlı rüşeyminə bənzərliyi olan, elmi ornamentşünaslıqda bir çox adlarla /paisley, carrey, kerii, ambi, ... / məşhur olan bu bəzək elementi həyatın axıcılığının, işığın, istiliyin, İlahi əbədiyyətin simvoludur [8].

Bu cür sistemləri ayrı-ayrılıqda müşahidə edərək diqqətlə nəzərdən keçirib bənzərlik nümayiş etdirən şablonlar uyğunlaşdırılıb ümumiləşdirilərsə, bu ümumiləşdirilmiş sırada müəllif tərəfindən gizlədilmiş sistem qanunauyğunluğunu aşkarlamaq mümkün olur. Nəticədə bir çox maraqlı faktlar üzə çıxır.

Belə ki, burada ilk olaraq gözə çarpan simvol və əlavə elementlərin – zahiri cəhətdən yuvarlaq “*konsentrik*”, məncə isə seyrçi fikrini hədəfdə olan ideya və prinsiplər üzərində tə-

mərkəzləşdirən *ideosentrik* quruluşda – asılılıq münasibətində olmasıdır. Məhz maddi mədəniyyət əsərinə aid olaraq “ideosentrik” ifadəsini işlədərkən bunu qeyd etməliyik: hər bir incəsənət əsəri, sözsüz ki, müəyyən ideya daşıyıcısıdır; Azərbaycan mədəniyyəti və incəsənətində iştirak edən ornament və onun əsasında yaradılmış mürəkkəb kompozisiyalar nəinki bəlli bir ideya (və ya birdən artıq ideyanın) daşıyıcısıdır, hətta bunların təşəkkülə gəlməsi prosesi vahid bir ideyanın qabarıq və aydın şəkildə izharı və tərənnümü ətrafında tamamlanır. Bu məcazi yerləşim əsərə möhtəşəmlik və mənəvi əzəmət bəxş edir. Estetik zövq duyğusu ilə zəngin olan sərrast qiymətləndirici göz qısa zamanda bu kamill gözəlliyi sezməli olur.

İlk baxışdan həndəsədən götürülmüş “konsentrik” (yəni “eynimərkəzli”) terminin sırf çevrələrə aid olduğunu (şəkl. 4) nəzərə alıqda bizim məhz və yalnız dairəvi ornamentləri nəzərdə tutmağımız düşünülür. Lakin niyyətimiz təkcə bunları deyil, simmetriyası xəyali konsentrik çevrələr üzrə nizamlanmış bütün başqa ornamentləri də bu qrupda birləşdirməkdir (şəkl.5; 6; 7).

Digər bir fərqləndirici xüsusiyyət – elementlərin vahid mərkəzli sistemin daxilində mütəqabil (qarşılıqlı) surətdə (sanki seyrçini düşündürmək üçün) birbaşa aşkar simmetrik deyil, bir qədər *mürəkkəb* (2-3 mərtəbəli) *abstrakt simmetriya* münasibətində (asılılığında) olmalarıdır. [6]

Deyə bilərik ki, qədim Azərbaycan ornamentinin özündə ehtiva etdiyi ecəzkar, zövqverici mütənasiblik (dünya xalqları arasında əksərən yayılmış olan) sadə “*ədədi silsilə*” qanununa tabe edilən quruluşlarla müqayisədə daha çox “*həndəsi silsilə*” qanununa tabe edilmiş kompozisiya və ansamblara xasdır.

Daha aydın təsvir üçün əyani misallarla bəzi fərdi qanunauyğunluqları nəzərinizə təqdim edək:

Bənnanın müvafiq tapşırıqda uyğun olaraq hər cərgəyə 2 ədəd daşı öncəkindən daha artıq sayda döşəməsi mənzərəsi (şəkl. 8 – *sol tərəfdə*); canlı bakterianın münbit şəraitdə hər dəqiqədə ikiyə bölünərək bioloji artıma uğraması hadisəsinin qrafik təsviri (şəkl. 8 – *sağ tərəfdə*). Təqdim edilən rəsmlərdə A) - ədədi silsiləvi, B) isə - həndəsi silsiləvi qanunauyğunluqları ifadə edir.[4]

Qeyd edək ki, həndəsi silsilə qanunu ilə “idarə” olunan ornament və onun zəminində qurulan mürəkkəb kompozisiyalar ona gözü sa-taşan və yaxud ona tamaşa edən insanın şüurun-

da baş verən zehni mənimsəmə prosesində hey-rətamiz sürətli bir axın və ildırımvari həzz veri-ci burulğan yaradır.

Nəticə / Conclusion

Milliləşmiş ənənəvi ornamentimizin dünya xalqlarının bir çoxunun ornamentlərindən seç-dirən özəl xüsusiyyəti – onun bir neçə kökdən nəşət tapmasına istinadən kreativ inkişaf nəticə-sində sinkretik şəkildə çulğalaşaraq özünəməx-

sus mürəkkəb xarakter daşmasıdır. Regional təsirlərdən savayı tarix boyunca mövcud olmuş dini-fəlsəfi cərəyanların nəzəriyyələrinin təsiri altında xarakterik simvolika ərsəyə gəlmişdir.

Ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan etnik və milli kimliyi
https://az.wikipedia.org/wiki/Az%C9%99rbaycan_etnik_v%C9%99_
2. Azərbaycan Xalçası Ensiklopediyası: I cild, Bakı: Mega print, 2015, 472 s.
3. Quliyeva Fəridə. Milli-ənənəvi ornamentin formalaşması və qavranılması: mürəkkəblik və sadəlik. // AMEA Filologiya və sənətsünashlıq, № 1, 2024, - s. 291-297.
4. Арифметическая и геометрическая прогрессии
<https://www.yaklass.ru/p/osnovnoj-gosudarstvennyj-ekzamen/matematika/oge-trenazher-7304039/zadachi-na-arifmeticheskuiu-i-geometricheskuiu-progressii-zadanie-14-7327746/re-adcc6f8d-ea50-4977-a30c-83bfa6bf764>
5. Бауэр В., Дюмотц И., Головин С. Энциклопедия символов / Пер. с нем. Г.Гаева. М., Крон-пресс, 2000, 504 с.
6. Законы и правила построения орнаментальной композиции
https://bstudy.net/890907/iskusstvo/zakony_pravila_postroeniya_ornamentalnoy_kompozitsii
7. Кязим-Заде Айдын Кязим. Симметрия, асимметрия и диссимметрия узоров, орнаментов азербайджанских ковров.
<https://cyberleninka.ru/article/n/simmetriya-asimmetriya-i-dissimetriya-uzorov-ornamentov-azeerbaydzhanskih-kovrov>
8. Пейсли, "слеза Аллаха", турецкий боб или просто "орупец" <https://ornament-i-stil.livejournal.com/33162.html>
9. Симметрия, Диссимметрия, Асимметрия
https://naukam.ucoz.ru/publ/tekhnicheskie/simmetrija_dissimmetrija_asimmetrija/2-1-0-71

Отличительные характеристики традиционно Азербайджанского орнамента и его семиотическое раскрытие

Фарида Гулиева

Доктор философии по искусствоведению
Институт архитектуры и искусства НАНА
E-mail: feridequliyeva.66@mail.ru

Резюме. Со времен Древнего мира и до начала Средневековья элементы узора и орнамента, характерные для этой страны на территории, исторически известной, как Азербайджан, под влиянием ряда факторов (географических, этнологических, социально-психологических, политико-идеологических,

религиозных...) прошли период формирования, характеризующийся «сплавлением и смешением», начиная конкретизироваться по смыслу и форме.

Согласующий закон, а также принципы и идеалы, объединяющие компоненты в национальных орнаментальных сооружениях, прошедших сложный исторический путь в своем создании, должны быть пропущены через аналитическую призму исследования.

Из проведенного к настоящему времени такого анализа известно, что совокупность систематизированных символов, умело представленных (как часть общей структуры) на фоне эстетического вкуса, создает перед зрителем смысловую картину с конкретным содержанием.

Ключевые слова: орнамент, семантика, семиотика, национальный, традиционный.

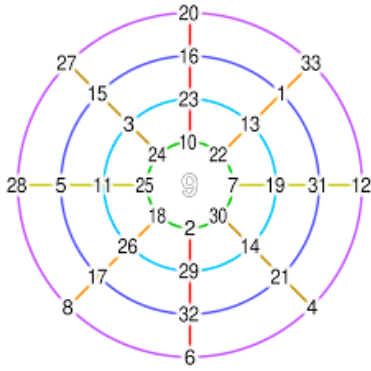
Şək.1 Xovlu xalça, “Muğan”,
Qarabağ, Azərbaycan. XIX əsr.

Şək.2 Xovsuz xalça, Zili, Bakı
(Abşeron), Azərbaycan.

Şək.3 Xovlu xalça, “Pirəbədil”, Quba,
Azərbaycan. 1907

Şek.4 Həndəsədə konsentrik çevrələr

Şek.5 Konsentrik ornamentalər

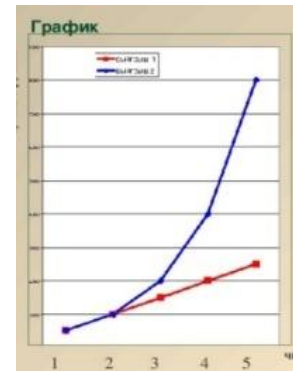
Şek.6 Asiyanın köçəri maldarları

Şek.7 Naxçıvan. Möminə xatun üçün müştərək ornament türbəsinin fasad naxışları.

Şek.8 a) Ədədi silsilə nümunəsi b) Həndəsi silsiləsi

c) Riyazi qanunauyğunluqların müqayisəli qrafik təsviri (*qırmızı* - ədədi, *göy* – həndəsi silsilələr)